

ВИНИКНЕННЯ ПОДВІЙНОГО ЗАПISУ – МІФИ І РЕАЛЬНІСТЬ

Шайкан А.В.,

д.е.н., доцент, заступник директора з науково-педагогічної роботи, Криворізький економічний інститут, ДВНЗ «Криворізький національний університет»

- ▣ Дана стаття присвячена питанням історії розвитку бухгалтерського обліку. Особливо розглянуто розвиток облікової науки і практики у період XIII – XV століть.
- ▣ Облік, історія, подвійний запис, рахунки.

ВОЗНИКНОВЕНИЕ ДВОЙНОЙ ЗАПИСИ – МИФЫ И РЕАЛЬНОСТЬ

Шайкан А.В.,

д.э.н., доцент, заместитель директора по научно-педагогической работе, Криворожский экономический институт, ГВУЗ «Криворожский национальный университет»

- ▣ Данная статья посвящена вопросам истории развития бухгалтерского учета. Отдельно рассматривается развитие учетной науки и практики в период XIII – XV веков.
- ▣ Учет, история, двойная запись, счета.

THE DOUBLE RECORD APPEARANCE – MYTHS AND REALITY

Shaikan A.V.,

Doctor of Economics, Assistant Professor, vice Director in Educational Research Work Kryvyi Rih Economic Institute SHEE «Kryvyi Rih National University»

- ▣ Historical issues of accounting development are considered. Particular attention is drawn to interesting facts of accounting science development and practice in the period of XIII – XV centuries.
- ▣ Accounting, history, double record, accounts.

Постановка проблеми

На гербі бухгалтерів, визнаному інтернаціональною емблемою рахункових працівників, накреслений девіз: «Наука, довіра, незалежність» і зображені крива Бернуллі, ваги і сонце (рис. 1.)

Сонце символізує освітлення бухгалтерським обліком фінансової діяльності, ваги – баланс, а крива Бернуллі – символ того, що облік, виникнувши одного разу, існуватиме вічно.

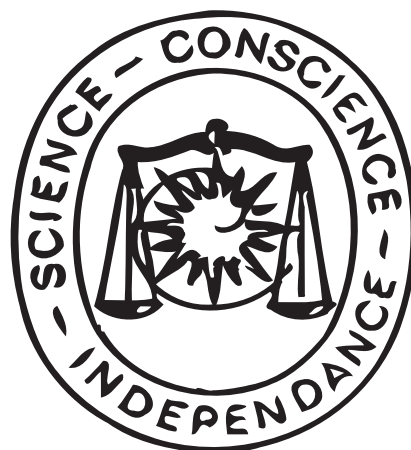

Рис. 1. Герб бухгалтерів

Сьогодні бухгалтерський облік переживає етап бурхливого розвитку. Йде постійний процес удосконалення його управлінського інструментарію. Серед вчених точиться гостра дискусія щодо місця і призначення бухгалтерського обліку в системі управління

підприємством. Можна сказати, що бухгалтерський облік стоїть на порозі свого якісного перетворення відповідно до вимог нової економічної ери – ери інформаційної економіки. В даному сенсі під інформаційною економікою слід розуміти сучасну стадію розвитку

цивілізації, що характеризується превалюючою роллю творчої праці та інформаційних продуктів [1, с. 10-15]. Але розробляючи концепції майбутнього бухгалтерського обліку, досліджуючи такі нові його прояви, як податковий облік, управлінський стратегічний облік, екологічний облік, виробничий облік та інші, слід озирнутися назад. Варто розглянути питання розвитку бухгалтерського обліку. Необхідно знати, яким чином утворився сучасний облік. Отже, вважаємо, що дослідження історії бухгалтерського обліку є необхідною умовою дослідження його перспектив розвитку.

Аналіз останніх джерел та публікацій

Питаннями історії розвитку бухгалтерського обліку займалися чимало вітчизняних та зарубіжних науковців. Слід відзначити праці Вахтинської Є., Власової Н. С., Кужельного М. В., Манько С., Пушкаря М. С., Смирновой І. А., Сопка В. В., Циганкова К. Ю. Окремо необхідно зробити наголос на працях російського дослідника Соколова Я. В., який приділив історії розвитку обліку чимало уваги. Але разом із достатньо великою кількістю публікацій на дану тему сьогодні залишається ще багато «білих плям» в історії бухгалтерського обліку.

Постановка завдання

Так, наприклад, до недавнього часу вважалося, що винахідником подвійного запису є францисканський чернець, друг Леонардо да Вінчі Лука Пачолі (рис. 2). Останні десять – п'ятнадцять років облікова спільнота практично одногolosно вважає, що Лука Пачолі не є винахідником подвійного запису, а був лише першим, хто видав друковану працю на дану тематику. У більшості випадків даним поясненням і завершується розповідь про виникнення чи не найважливішого інструменту сучасного бухгалтерського обліку. Спробуємо узагальнити окремі відомості про питання використання подвійного запису до часів Луки Пачолі. Для цього необхідно зробити екскурс в історію розвитку обліку. Адже встановлення істини стосовно витоків і походження основ науки дозволяє формувати сталий базис подальшого її розвитку.

Виклад основного матеріалу дослідження

Історія бухгалтерського обліку налічує майже шість тисяч років. Поява обліку пов'язана з господарською діяльністю людини.

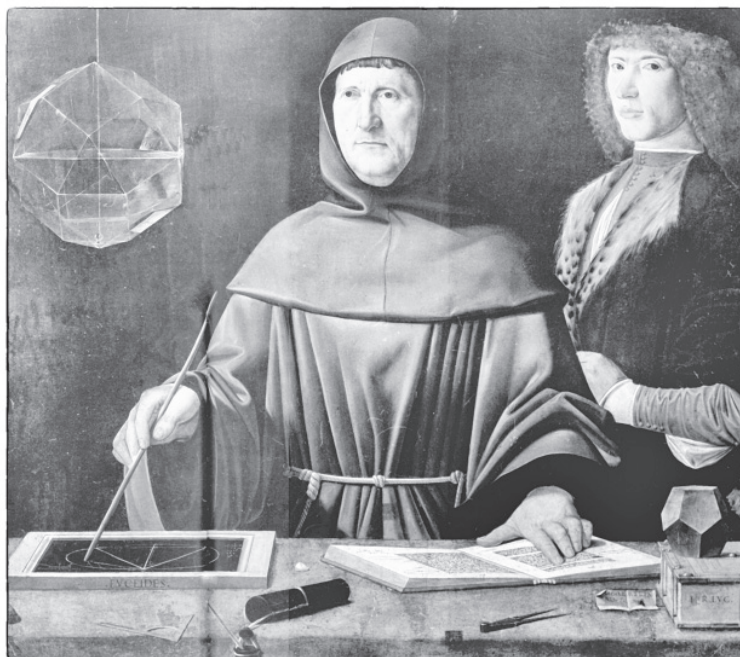

Рис. 2. Лука Пачолі з учнем. Картина венеціанського художника Якопо де Барбарі (1495)

Впродовж перших тисячоліть розвивався уніграфічний облік (проста бухгалтерія), який відтворював факти господарського життя у тих одиницях вимірювання, в яких вони виникали. Проста бухгалтерія розвивалася в п'ять етапів:

- інвентарний облік;
- контокорентний облік;
- гроші, які виступали об'єктом обліку;

- гроші як об'єкт обліку злилися з урахуванням розрахунків;
- гроші та контокорентний облік поглинули облік інвентарю [2, с. 26].

Проста бухгалтерія була системою суцільного і систематичного спостереження за ходом господарського процесу. Вона дозволила створити єдину систему обліку й узяти під контроль всі матеріальні та грошові кошти, а також розрахунки.

Але ця система мала ряд недоліків: в обліку було відсутнє дзеркальне відображення; використовувався принцип приблизності; не розкривався юридичний та економічний сенс усіх фактів, що наводяться в ньому; облік носив реєстраційний характер; не застосовувалися облікові засоби для визначення прибутку; були відсутні підсумки, що дозволяють контролювати правильність облікових записів.

З розвитком і ускладненням господарства життя людини змінювалось, удосконалювався й облік. Нового поштовху у своєму розвитку облік отримав у період Середньовіччя. Спробуємо описати хронологію розвитку бухгалтерського обліку в Середньовіччі.

476 р. – початок епохи Середньовіччя. Традиції римської бухгалтерії продовжували зберігатися. Зростанню точності та юридичної обґрунтованості облікових записів сприяла концепція римського права і виникнення торгового (господарського) права. Така ситуація збереглася до початку другого тисячоліття нашої ери.

У другому тисячолітті купцями створюються посередницькі суди. Вони виробляли певні вимоги до записів: хронологічний порядок записів, відсутність пропусків у бухгалтерських книгах між записами – кожна операція підтверджується документально.

За часів Середньовіччя формуються два основні напрями обліку: проста бухгалтерія і камеральна.

Камеральна бухгалтерія базувалась на тому, що основними об'єктами обліку визнавалися:

- каса;
- очікувані надходження до каси;
- виплати з каси.

Реєстрації підлягали всі надходження і виплати грошових коштів, а доходи і витрати встановлювалися наперед.

Проста бухгалтерія припускала облік майна (в тому числі і касу). При цьому доходи і витрати були для обліковців розрахунковими. Всі майнові рахунки велися за принципом дебет – кредит, але в інформаційну облікову систему ще не включалися рахунки власних коштів.

В епоху Відродження прості відмітки римлян вже не задовольняли нових потреб торгівлі: у банках з'являються і вивчаються нові форми рахунків, до записів стали застосовуватися нові комбінації.

Нові форми вперше знайшли застосування в італійських купців, оскільки Італія на той час була не тільки інтелектуальним центром, але і центром всесвітньої торгівлі.

Необхідно зазначити, що в історії бухгалтерського обліку прийнято виділяти два основні

періоди – долітературний і літературний. Перший період характеризується відсутністю навчальної літератури, другий – її наявністю.

Розвитку бухгалтерії сприяв і великий винахід XV сторіччя – книгодрукування.

Переходом до нового етапу обліку послужило виникнення подвійного (дебетово-кредитового) запису. Наукова розробка закону подвійного запису господарських операцій і різних способів його застосування виникла в середні віки.

У 1494 р. систему подвійного запису описав учений-математик, францисканський чернець, Лука Пачолі. Інформація про подвійний запис міститься в одинадцятому трактаті «Про рахунки і записи» дев'ятого відділу твору «Сума арифметики, геометрії, вчення про пропорції і відносини» (рис. 3). Пізніше система отримує назву «староіталійської».

Поява трактату лише на два роки відстає від відкриття Колумбом Америки. Таким чином, зміна епох в історії обліку збігається за часом з переходом Європи від Середньовіччя до Нового часу.

Довгий час дану працю вважали першою з таких, що описують подвійний запис, а Луку Пачолі – його винахідником. Сьогодні достовірно відомо, що перша книга, в якій описувалася система подвійного запису, це робота Бенедетто Котрульї «Про торгівлю і сучасного купця», написана від руки в 1458 р., але надрукована тільки в 1573 р. Тому книга Луки Пачолі визнається всіма істориками науки як перша друкована робота, що дала поштовх розвитку нової системи бухгалтерського обліку [3, с.1].

У трактаті «Про рахунки і записи» Лука Пачолі шляхом аналізу господарських операцій і вже існуючих способів ведення книг – меморіалу, журналу, Головної та інвентарної книг – описав закон подвійного запису і показав, що, ґрунтуючись на ньому, в будь-якому господарстві можна побудувати доцільну систему рахунків і книг.

Проте існує багато точок зору на питання, хто є дійсним автором одинадцятого трактату «Про рахунки і записи». Відомий італійський теоретик та історик Фабіо Беста назвав справжнього, на його думку, автора трактату – Трайло ді Канцеляріуса, який викладав подвійну бухгалтерію за венеціанським способом в одній із комерційних шкіл Венеції. Пачолі, на думку Ф. Бести, включив до складу «Суми» готовий конспект лекцій цього викладача. Два інші історики, Оллот Р. і Стевелінк Е., погоджуючись в цілому з думкою Беста, називають ім'я іншого викладача – ді Б'янчі. Можна припустити, що ні Трайло ді Канцеляріус, ані ді Б'янчі не були авторами староіталійської школи і не були

Рис. 3. Титульна сторінка першого видання твору Луки Пачолі «Сума арифметики, геометрії, вчення про пропорції і відносини»

авторами конспекту з бухгалтерського обліку, який взяв за основу для свого трактату Лука Пачолі. Ці фахівці-обліковці були просто викладачами, що викладали ази саме «староіталійської» венеціанської школи бухгалтерського обліку [4, с. 1-2].

Проте сьогодні вже практично зникли сумніви стосовно того, що Лука Пачолі не є автором подвійного запису.

На даний час історики сходяться на думці, що подвійний запис у бухгалтерському обліку виник не за часів Луки Пачолі, а набагато раніше. Він тільки описав систему, що вже склалася до нього.

Прийнято вважати, що подвійна бухгалтерія в долітературний період знаходилася на етапі становлення, робила найперші кроки, що в трактаті Пачолі узагальнені кращі методи ведення обліку, відомі на той час. Сьогодні таке твердження піддається серйозній обґрунтованій критиці.

У трактаті описаний «венеціанський спосіб» – дуже спрощений варіант подвійної бухгалтерії. Простота пояснювалася тим, що «венеціанський» варіант не передбачав того, що є сенсом сучасної бухгалтерії – складання бухгалтерської звітності. Завдяки своїй простоті «венеціанський» варіант був широко поширений серед дрібних і середніх торговельних компаній і навіть викладався разом з арифметикою у комерційних училищах ряду міст Північної Італії.

«Венеціанський» варіант подвійної бухгалтерії не був єдиним для того часу. У ряді великих торговельно-банківських компаній Флоренції задовго до появи трактату застосовувалася подвійна бухгалтерія незвичайно високого рівня. Вже в XIV столітті рахівники цих компаній систематично використовували майже всі відомі в даний час методи ведення обліку, регулярно складали бухгалтерську звітність. Вони уміли класично правильно вирішувати найважче для бухгалтерів завдання – обчислювати фінансовий результат і навіть диференціювати його за видами діяльності [3, с. 2].

Франческо ді Мазко Датіні (1335-1410) – знаменитий купець-банк'єр із Прато (під Флоренцією) – був одним із найбагатших людей свого часу. Не маючи спадкоємця, Датіні залишив велику частину своєї спадщини, включаючи і палац, добродійній організації Чеппо де Повері (рис. 4).

Чималий інтерес являють собою умови, на яких був переданий цей спадок: нащадки зобов'язалися продовжувати прийнятий у Датіні порядок ведення облікових книг. Названа добродійна організація існує й понині, причому воля її засновника неухильно виконується. Архіви Датіні, як і раніше, зберігаються в його колишньому палаці і є унікальними за своєю повнотою: вони включають майже 500 облікових книг і близько 130 тис. ділових листів, не кажучи вже про безліч векселів, страхових полісів,

Рис. 4. Портрет Франческо ді Марко Датіні

сплачених чеків, коносаментів та інших первинних документів. Ці архіви впродовж декількох десятків років є об'єктом вивчення для багатьох істориків економіки і бухгалтерського обліку (рис. 5).

Повертаючись до складності бухгалтерії Датіні, треба сказати, що, крім центрального відділення у Флоренції, були створені шість відділень у Венеції, Генуї, Авіньйоні, Барселоні, Валенсії і Мальорці. Кожне з цих відділень займалося як торговельною, так і банківською діяльністю. У центральному відділенні, окрім цього, вироблялося сукно з англійської шерсті. Відділення регулярно звітували перед керівництвом про свою діяльність.

З архівів видно, що звітність, наприклад, барселонського відділення складається з бухгалтерського балансу та звіту про прибутки і збитки, що повністю узгоджуються між собою. Також видно, що позаоборотні активи в балансі відокремлені від оборотних і на них нараховується амортизація, що в звітності присутні такі статті, як витрати майбутніх періодів і резерви з неоплачених податків і непередбачених витрат. У бухгалтерському обліку Нового часу всі ці поняття і відповідні їм рахунки почали з'являтися лише в другій половині XIX століття. Особливо необхідно відзначити й те, що прибуток від торговельної діяльності відокремлений від прибутку з валютних (банківських) операцій. Окремо показуються й витрати, загальні для обох видів діяльності.

Ще складнішим був облік у центральному відділенні, де велася і виробнича діяльність. У документах цього відділення зустрічаються приклади калькуляції собівартості, проте вони дотепер мало досліджені.

Бухгалтерами Датіні використовувався сучасний підхід до оцінки активів. Власні (некомісійні)

товари показувалися за ціною придбання або за ринковими цінами; якщо останні були нижчими, то різниця відносилася на рахунок збитку по товарах. Водночас позаоборотні активи завжди оцінювалися за ціною придбання [5, с. 2; 6, с. 137].

Наведені факти дозволяють зробити висновок: облік у компанії Датіні принципово не відрізнявся від сучасного!

Книги Датіні є якнайповнішими і довершеними зразками подвійної бухгалтерії долітературного періоду з усіх відомих до теперішнього часу. Датіні надзвичайно високо оцінював постановку обліку в своїй компанії. Про це можна судити з його заповіту, головною метою якого було збереження облікових книг для майбутніх поколінь [3, с. 1; 6, с.138; 7].

Проте окремі факти свідчать, що Датіні не був творцем своєї системи обліку. Вона запозичена ним іззовні.

Так, з 1367 по 1383 рр. в компанії Датіні велася не подвійна, а проста бухгалтерія, причому вельми архаїчна і незручна. Дебет усіх рахунків поміщався в першій половині Головної книги, а кредити тих же рахунків – у другій. Із 1383 по 1386 рр. був здійснений перехід до зручнішої двосторонньої форми рахунку, коли дебет і кредит його розташовуються поряд, на лівій і правій сторінках розгорненого листа (фоліо). У цей же час в Головній книзі з'являються і результатні рахунки. Саме в цей період у компанії почався перехід від простої до подвійної бухгалтерії. І лише після 1390 р. в компанії застосовується сучасна подвійна бухгалтерія, що відповідає наведеним вище критеріям.

Викликає обгрунтовані сумніви те, що обліковці Датіні зуміли впродовж багатьох років самостійно винайти такі складні облікові методи і перейти

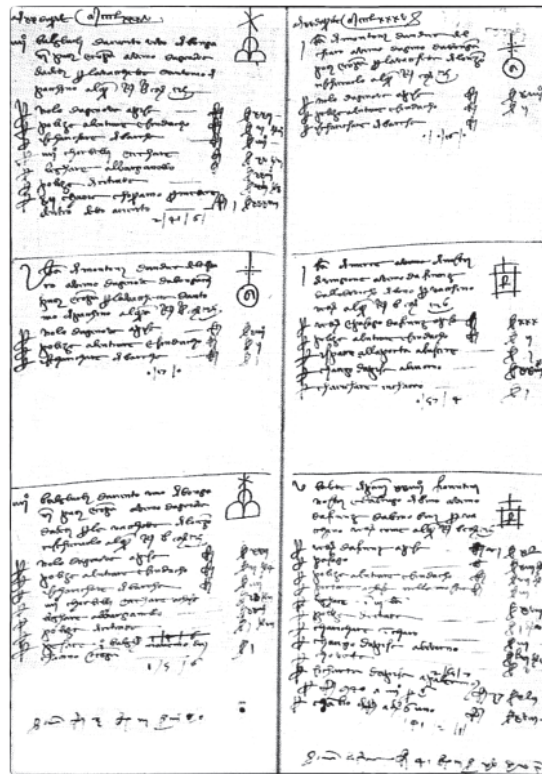

Рис. 5. Рукописні записи та примітки у книзі для реєстрації витрат (руху товарів) mercantanzie на підприємстві Датіні за 1383-1386 рр.
(за матеріалами http://www.istitutodatini.it/schede/archivio/did_en/cont1a.htm)

до подвійної бухгалтерії такого високого рівня. За короткий період в умовах працюючого підприємства можливе лише впровадження вже розробленої і перевіреної на практиці системи, причому з активною допомогою фахівців, обізнаних у даному питанні. Отже, можна припустити, що «флорентійська» школа обліку створювалася впродовж кількох сторіч – саме стільки часу знадобилось, щоби прийти від «венеціанської» школи обліку до бухгалтерії сучасного рівня [6, с. 142; 8, с. 1].

Книги ще декількох флорентійських компаній свідчать про те, що такий дивно високий для того часу рівень обліку існував як мінімум ще в першій половині XIV століття.

Історики не дійшли єдиної думки з приводу того, які з уцілілих облікових книг слід вважати найбільш ранніми свідченнями подвійної бухгалтерії. Окремі фахівці називають як такі облікові книги генуезької комуни за 1340 р., інші – книги флорентійських компаній Фіні за 1296 р. і Фаролфі за 1299 р.

Книги генуезької комуни за 1340 р., що повністю збереглися до наших днів, на загальну думку, задовольняють усім вимогам подвійної бухгалтерії. На даний час вони офіційно визнаються найбільш раннім свідченням подвійної бухгалтерії. Повністю збалансовані книги 1340 р. спираються на попередні записи 1339 р. На жаль, самі записи не збереглися.

Від ранішого періоду збереглися документи, що свідчать про те, що, швидше за все, перехід до подвійної бухгалтерії був здійснений у 1327 р. Цього року були виявлені численні фінансові зловживання. Для запобігання їх було ухвалено рішення повністю переглянути всю систему рахівництва і вести рахунки за «банківським методом» (ad usum banchi). Відзначимо, що і в цьому випадку ми спостерігаємо непрямі ознаки запозичення подвійної бухгалтерії, передачі досвіду, а можливо, і надання послуг із постановки обліку. Сумнівно, щоб люди, незнайомі з подвійною бухгалтерією, змогли б на практиці перейти на цю облікову систему на основі усних консультацій.

Інші історики наполягають на тому, що книги компаній Фіні та Фаролфі, що збереглися лише частково, також велися за правилами подвійної бухгалтерії і саме вони є найбільш ранніми її свідченнями.

У книгах обох компаній використовуються результатні рахунки, а кожен запис у Головній книзі містить посилання на кореспондуючий рахунок. Хронологічний запис у компанії Фаролфі розділений між журналом і касовою книгою, тобто фактично в компанії використовувалася німецька форма рахівництва, вперше запропонована в Новий час Ф. Гельвігом лише в 1774 р. Була розділена і Головна книга: товарні рахунки велися окремо в так званій червоній книзі (libro rosso).

Все це свідчить про хорошу організацію обліку, що передбачає розподіл праці між рахунковими працівниками.

Подвійний запис у зручнішому і повнішому вигляді відображав господарський процес. Система рахунків простої бухгалтерії доповнилася рахунками власних засобів, а матеріальні рахунки одержали грошову оцінку, внаслідок чого всі факти господарського життя стали відображатися двічі [9, с. 1].

Поява операційних рахунків, які в умовній формі фіксували зміни і рухи засобів, дозволила встановити систематичне спостереження за такими величинами, як капітал і прибуток. Рахунки дали бухгалтерам можливість перейти від простого грошового обліку до обліку всіх об'єктів і операцій у грошовому виразі.

Висновки

Із XV століття подвійний запис став невід'ємною частиною бухгалтерського обліку, перетворив весь облік на струнку систему, що полегшує контроль як за збереженням цінностей, так і за управлінням ними.

Подальша історія розвитку бухгалтерського обліку була логічним продовженням і розвитком саме «староіталійської» школи. Науковці та практики-обліковці Нового часу дійсно були винахідниками, так би мовити, піонерами на шляху створення сучасного обліку.

Але разом із тим можна сказати, що бухгалтерський облік не те щоб «народжувався вперше», а скоріше, переживав своє друге народження, адже він уже існував практично в сучасному вигляді у XIII – XIV століттях.

1. Корнейчук Б. В. Информационная экономика: учебное пособие / Б. В. Корнейчук. – СПб.: Питер, 2006. – 400 с.
2. Соколов Я. В. Бухгалтерский учет: от истоков до наших дней: учебное пособие / Я. В. Соколов. – М.: Аудит, 1996. – 640 с.
3. История бухгалтерского учета (Лука Пачоли - отец современного учета) [Электронный ресурс] / [за мат. Соколова Я. В. «Лука Пачоли и его время: становление и развитие учета»] // Библиотека бухгалтерского обліку. 02.04.2004. – Режим доступу: <http://www.pro-u4ot.info/index.php?section=browse&CatID=70&ArtID=75>.
4. Смирнова И. А. История развития бухгалтерского учета [Электронный ресурс] / И. А. Смирнова. – Режим доступу: http://www.elitarium.ru/2004/03/18/istorija_razvitiya_bukhgalterskogo_ucheta.html.

5. Архивы Франческо Датини [Электронный ресурс] / Режим доступу: http://ru.wikipedia.org/wiki/Датини_Франческо.
6. Цыганков К. Ю. Долитературный период развития бухгалтерского учета / К. Ю. Цыганков // ЭКО: Экономика и организация пром. пр-ва. – Новосибирск, 2001. – № 3. – С. 135-158.
7. Вахтинская Е. Таинственный годовой отчет Датини [Электронный ресурс] / Е. Вахтинская // Журнал «Расчет», издательство Бератор-Пресс. – Режим доступу до журн.: <http://www.raschet.berator.ru/article/2299?print=1>
8. Istituto Internazionale di storia economica F. Datini / Режим доступу: <http://www.istitutodatini.it>.
9. Манько С. История бухгалтерского учета [Электронный ресурс] / С. Манько. – Режим доступу: <http://snezhana.ru/history>.

Дата подання рукопису: 22.10.2012 року.